

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री देवेन्द्र गोपाल श्रेष्ठ
आदेश

०७९-WO-०२५७

विषय:- अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२)
बमोजिम परमादेश जारी गरिपाउँ।

न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट र आफ्नो हकमा
समेत चितवन जिल्ला रत्ननगर नागरपालिका वडा नं. १ घर भई हाल ललितपुर
जिल्ला ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २ सानेपा बस्ने जुरी-नेपालका
अध्यक्ष एवं अधिवक्ता राजु प्रसाद चापार्गाई ----- १

फुड फस्ट इन्फर्मेसन एण्ड एक्सन नेटवर्क (फियान-नेपाल) र आफ्नो हकमा
समेत दैलेख जिल्ला नारायण न.पा. वडा नं. २ घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३ बसुन्धारा बस्ने वर्ष ५४ का फियान
नेपालका अध्यक्ष डा. सर्बराज खड्का ----- १

न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल (जुरी-नेपाल) तथा आफ्नो हकमा समेत
प्यूठान जिल्ला ओखरकोट गा.वि.स. वडा नं. ८ घर भई हाल काठमाडौं
जिल्ला, किर्तिपुर न.पा. वडा नं. २ मैत्रीनगर बस्ने जुरी नेपालका सदस्य एवं
अधिवक्ता विष्णुप्रसाद पोख्रेल ----- १

रिट निवेदक

राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. १

२०१५
विरुद्ध

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरवार, काठमाडौं ----- १	विपक्षी
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं--१	
संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं-----१	
महिला तथा बालबालिका विभाग, हरिहर भवन ललितपुर -----१	
केन्द्रिय बालकल्याण समिति, हरिहर भवन ललितपुर -----१	

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकार क्षेत्र भित्र परी दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ ।

निवेदक संस्थाहरुमध्ये न्याय तथा अधिकार संस्था नेपाल (जुरी नेपाल) मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासमार्फत सामाजिक न्याय, कानूनी राज र सुशासनमा आधारित नेपाली समाजको स्थापनार्थ फरक तरिकाले सेवारत रहने मूल ध्येयका साथ वि.सं. २०६८ मा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम संस्थापित भई तदनरूप क्रियाशील रहदै आएको एक गैरसरकारी, गैरराजनीतिक एवं गैरनाफामूलक सामाजिक संस्था हो । त्यसैगरी फियान नेपाल खाद्य अधिकारको प्रत्याभूति र सुनिश्चितताको लागि पैरवी तथा वकालत गर्ने उद्देश्यका साथ स्थापित मानव अधिकारवादी संस्था हो ।

हामी निवेदकहरु व्यक्तिगत रूपमा पनि मानव अधिकारको संरक्षणार्थ स्थापित विभिन्न सामाजिक संघ संस्थाहरुसंग आवद्ध भई मौलिक तथा मानव अधिकार र सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएका कानून व्यवसायी तथा अधिकारकर्मी हौं । हामी निवेदकहरुलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को ३२ तथा १०७(२) समेतका आधारमा यो गहन सामाजिक न्यायको विषय समाहित रहेको प्रस्तुत विषयमा सार्वजनिक हित र सरोकारको निवेदन लिएर सम्मानित अदालतमा प्रवेश गर्ने निर्विवाद हकदैया रहेको छ ।

अज्ञानता, अशिक्षा, गरिबी र परित्यक्तता प्राकृतिक देन वा परिणाम पनि होइनन् र कसैको रोजाइ तथा चाहना पनि होइन । प्रकृतिले मानिसको रूपमा सबैलाई समान

२३।१।५

अस्तित्व प्रदान गरेको हुन्छ । तर समाजमा विद्यमान रहेको सामाजिक, आर्थिक असमानता तथा भेदभावका कारण कतिपय नागरिकहरु आफ्नै बलबुतामा वा पारीवारिक संरक्षणमा न्यूनतम स्तरको जीवनयापन गर्ने परिस्थितिमा समेत नभई पूर्णतः परित्यक्तताको अवस्थामा पुग्ने स्थिति निर्माण भएको छ । राज्यको तर्फबाट परित्यक्तताको कारण पत्ता लगाउने त्यस्तो स्थितिलाई रोकनको लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्ने तथा परित्यक्त र असहाय स्थितिमा पुगेकाहरुलाई आवश्यक सामाजिक संरक्षणको सुविधा उपलब्ध गराउनेतर्फ कुनै सारभूत काम हुन् सकेको छैन । जसको कारणले खासगरी बालबालिकाहरु, वृद्धवृद्धाहरु, शारीरिक तथा मानसिक अपांगता भएका व्यक्तिहरु तथा चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका क्यौं व्यक्तिहरु परित्यक्त तथा बेवारिस अवस्थामा सडकको आश्रय लिन बाध्य भएको तथ्य विभिन्न माध्यमबाट उजागर हुँदै आएको छ । खासगरी उपत्यका लगायतका शहरी क्षेत्रका सडक र गल्लीहरुमा दिन प्रतिदिन बढ़दै गएको त्यस्तो बिकराल अवस्थाको जो कोहीले पनि सहजे अवलोकन तथा अनुभव गर्न सक्ने अवस्था छ ।

असहाय, वृद्धवृद्धा तथा बालबालिका लगायतका परित्यक्त व्यक्तिको प्राकृतिक संरक्षक भए पनि नभए पनि राज्य अन्तिम अभिभावकको रूपमा रहेको हुन्छ । हेरचाह र संरक्षण दिने कोही नभएको तथा जीविकोपार्जनको आधार नभएका आफै कुनै काम गरी जीविका चलाउन नस्क्ने वा परिवार भएर पनि परित्याग गरिएका वा संरक्षकत्व पाउन नस्केको अवस्थाका नागरिकहरुको लागि राज्य नै अन्तिम अविभावक हो । यसै वास्तविकतालाई आत्मसात गर्दै बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, अपांगता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध लगायतका अन्तरराष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरुको अतिरिक्त विभिन्न राष्ट्रिय कानूनहरुले समेत राज्यका निकायहरुलाई जिम्मेवार बनाएका भए पनि विपक्षीहरुबाट यस्ता कानूनी दायित्वलाई मनन् गरी आफ्नो कर्तव्य पुरा गरेको अवस्था छैन । त्यस्ता परित्यक्त व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मानव

२३।१।५

३११५

अधिकारको संरक्षणको अभावमा अकालमै मृत्यु हुने र कठोर जीवन व्यतीत गर्नुपर्ने अवस्था
विद्यमान छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले सबै नेपाली नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, असमानता र भैदभावबाट संरक्षणको अधिकार तथा सामाजिक सुरक्षालगायतका मौलिक मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिएको छ । यसको अतिरिक्त अन्तरिम संविधानको धारा १३ ले परित्यक्त, असहाय तथा चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका नागरिकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक संरक्षण, विकास र सशक्तिकरणको लागि विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने गरी राज्यलाई मौलिक कानूनी दायित्व सुम्पेको छ । समष्टीगतरूपमा भन्नुपर्दा त्यस्तो अवस्थामा रहेका नागरिकहरूका लागि राज्यबाट विशेष अभिभावकीय संरक्षण प्राप्त गर्ने हक सुरक्षित रहेको छ । साथै नेपाल आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय प्रतिज्ञापन, १९६६ लगायतका दर्जनौ मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धिहरूको पक्ष छ । जसअन्तर्गत आफ्नो भरणपोषण गर्न नसक्ने नागरिकहरूका लागि राज्यले न्यूनतम जीवन गुजाराको साधन तथा स्रोत (सर्भाइबल किट) को प्रबन्ध गरिदिने दायित्व राज्यको हुन्छ । राज्यको यस्तो दायित्वलाई, आर्थिक-सामाजिक अधिकारको तत्काल प्रचलनयोग्य आधारभूत अन्तरवस्तु (मिनिमम कोर एलिमन्ट) को रूपमा मान्यता दिइएको छ । यसलाई सभ्य तथा प्रजातान्त्रिक राज्यले उपेक्षा गर्न मिल्दैन । अन्तरिम संविधानले धारा ३३ (ड) अन्तर्गत राज्यका निकायहरूले यो अन्तरराष्ट्रिय कानूनी दायित्वको पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

आजभन्दा ५१ वर्ष अगाडि लागु भएको मुलुकी ऐन, २०२० गरिब कंगालको महलअन्तर्गत गरिएको कल्याणकारी कानूनी व्यवस्थालाई यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यस महलअन्तर्गत चरम गरिबीको अवस्थमा रहेका तथा आफ्नो हेरचाह र पालनपोषण आफै गर्न असमर्थ महिला, वृद्धवृद्धा, अशक्त तथा अपांग व्यक्तिहरू एवं अनाथ बालबालिका लगायतका नागरिकहरूको भरणपोषण तथा स्याहारको यथोचित कानूनी कर्तव्य गाउँ विकास समिति, नागरपालिका तथा प्रमुख जिल्ला राजु प्रसाद चापार्गाइ समेत विश्व नेपाल सरकार प्रम तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ४

३११५

३३१३

अधिकारीलगायतका राज्यका निकायहरुमा निहित रहने व्यवस्था गरिएको छ । यस सम्बन्धमा उक्त महलका ४, ५, ६, ८ र ९ नं. का व्यवस्थाहरु विशेष महत्वपूर्ण छन् । यसका अतिरिक्त स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ दफा २८ (१) को खण्ड (ट) अन्तर्गत देहाय (द) मा गाउँ विकास समिति, दफा ९६(१) को खण्ड (ज) को देहाय १ एवं खण्ड (ज) को देहाय (१०) तथा दफा १८९(१) को खण्ड (च) को देहाय (२) लगायतका प्रावधानहरुले पनि अनाथ तथा असहाय महिला, बालबालिका, वृद्धवृद्धाहरु तथा अशक्तहरुलाई लक्षित गरी गाउँ विकास समिति, नरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिले सामाजिक भलाई र संरक्षणका कामहरु गर्नुपर्ने बाध्यात्मक कानूनी कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त पछिल्ला केही विषयगत कानूनरुले पनि परित्यक्त, असहाय तथा विशेष संरक्षणको आवश्यकता रहेका व्यक्तिको विशेष संरक्षणको लागि राज्यका विभिन्न निकायहरुलाई कानूनी दायित्व तोकिएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि बालबालिका ऐन, २०४८ को दफा ३४, जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा १६ तथा अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनको दफा १० मा गरिएका व्यवस्था महत्वपूर्ण छन् ।

उपरोक्त कानूनी दायित्वहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गरी असाह्य, परित्यक्त, अनाथ तथा चरम गरिबीको अवस्थामा बाँच्न बाध्य नागरिकहरुलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको अर्थपूर्ण उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सृजना गर्नु विपक्षी निकायहरुको अहं कर्तव्य हो । त्यस्तो दायित्वको यथोचित परिपालनको लागि लोककल्याणकारी तथा मानव अधिकारप्रति प्रतिवद्ध कुनैपनि राज्यको जिम्मेवार निकायहरुबाट ठोस प्रयत्न गर्ने कुरा स्वाभाविकरूपमा अपेक्षित हुन्छ । यो कुरा सर्वत्र स्वीकारिदै आएको पनि छ । राज्यका लागि जोखिममा रहेका, कमजोर, गरिब तथा असाह्य नागरिकको जीवन रक्षाभन्दा महत्वपूर्ण अरु कुनै कुरा हुँदैन भन्दै घर तथा आवासबिहिन नागरिकहरुलाई ठण्डीबाट बचाउन रात्री आवाशालयको व्यवस्था गर्न आदेश दिंदै भारतीय सर्वोच्च अदालतले पिपल्स यूनियन फर सिभिल लिवर्टी (पियूसिएल) वि. यूनियन गभनमेन्ट को मुद्दामा २७ जनवरी २०१० मा दिएको आदेशलाई महत्वपूर्ण विधिसांख्य उदाहरणको रूपमा रहेको छ ।

राज्ञु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ५

३३१३

२०१५

असक्त र असहाय नागरिकको संरक्षणतर्फ लक्षित कानूनी कर्तव्यको परिपालना नहुँदा राष्ट्रको मूल कानूने अन्तरिम संविधान, २०६३ का मौलिक हक तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूमा अन्तरनिहित संवैधानिक दायित्वको पनि उल्लंघन भएकाले असाधारण क्षेत्राधिकारको प्रयोगमार्फत न्यायिक प्रचलन हुनुपर्ने आवश्यकता सृजना भएको छ । राज्यले एकल महिला, अनाथ, बालबालिका, असहाय, वृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरूले परित्यक्त अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा अधिकार र राज्यमाथि कर्तव्य तोकेका छन् । परित्यक्त तथा असहाय नागरिकलाई सामाजिक संरक्षणबाट बच्चित गर्ने विपक्षीको काम कारबाही संविधान विपरीत मात्रै नभएर अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनी दायित्वको पनि बर्खिलाप भएको निवेदन गर्दछौं । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्न, कपडा, आवास र औषधोपचारको सुविधा र आवश्यक सामाजिक सेवाहरू लगायत पर्यास जीवनस्तरको अधिकार तथा बेरोजगारी, विरामी, अशक्तता, एकल अवस्था, बुढेसकाल वा आफ्नो काबुबाहिरका परिस्थितिहरूमा जीविकोपार्जनका उपायका अभावमा सुरक्षा पाउने अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा प्रत्याभूत स्तरीय जीवनको अधिकारलाई विस्तृतिकरण र कानूनी रूपमा बन्धनकारी बनाउँदै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ११(१) ले भोजन, आवास लागायतको विषयलाई बन्धनकारी र प्रंचलनयोग्य बनाएको छ । अनुबन्धको धारा ११(१) मा यस्तो व्यवस्था गरिएको छ- "प्रस्तुत अनुबन्धका पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको पर्यास भोजन, लुगा तथा आवास समेत आफू स्वयं र आफ्नो परिवारको पर्यास जीवनस्तरको तथा जीवनावस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन् । पक्ष राष्ट्रहरूले यस प्रयोजनको लागि स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अत्यावश्यक महत्व स्वीकार गर्दै यस अधिकारको प्राप्ति सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कदमहरू चालनेछन् ।" यसर्थे राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ६

२०१५

समाजिक संरक्षणको आवाससहितको स्तरीय एवं सम्मानित जीवनयापन गर्न सक्ने वातावरणको सृजना गर्नु विपक्षीको संवैधानिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व पनि विषय हो । यो दायित्व अन्तरिम संविधानको धारा ३३ (ड) तथा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(२) अन्तर्गत बन्धनकारी हुने हुँदा राज्यले यसको यथोचित परिपालन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । पर्यास खाद्य तथा उपयुक्त आवासको अधिकार, स्तरीय एवं मर्यादित जीवनयापनको अधिकार एक अर्कामा अन्योन्याश्रित छन् । यी अधिकारहरूको व्यवहारिक प्रत्याभूतिको अभावमा जीवन न मर्यादित हुन सक्छ, न त स्तरीय नै बन्दछ । यतिमात्रै नभई नेपाल पक्ष भएका अन्य मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले पनि पर्यास आवास तथा खाद्य अधिकारलाई प्रत्याभूत गरेका छन्; जस्तै— जातीय विभेद विरुद्धको महासन्धिको धारा ५(ड) (३), नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १७, महिला अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा १४(२) तथा १५(२), बालअधिकार महासन्धिको धारा १६(१) र २७(३), आई.एल.ओ. अभिसन्धि १६९ को धारा १४, १५ र १७ तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा ९ र २८ अन्तर्गत पनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा पर्यास आवास तथा खाद्य अधिकारसहित स्तरीय जीवनयापन गर्न पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूत गरिएको छ ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लेख गरिएका तथ्य एवं कानूनहरूको आधारमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम मुलुकी ऐन २०२० को गरिब कंगालको महल लगायतका कल्याणकारी कानूनी व्यवस्थाहरू अनुरूप प्रत्येक जिल्लामा परित्यक्त, असाह्य, बेसहारा तथा आश्रयबिहिन नागरिकहरूको यथोचित भरणपोषण तथा आवासको लागि उपयुक्त स्थानको व्यवस्था गर्न, स्थानीय निकायसम्बन्धी कानूनले यस्ता प्रकारका व्यक्तिहरूको लागि उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व निर्धारण गरेको हुनाले नेपाल राज्यभरका स्थानीय निकायलाई आ-आफ्नो क्षेत्रभित्र परित्यक्त तथा असहाय नागरिकहरूको अद्यावधिक अभिलेख राख्न लगाई सोही बमोजिमको व्यवस्था तत्काल गराउनको राज्यले प्रत्यक्ष रूपमा अभिभावकत्व दिनुपर्ने तथा सामाजिक संरक्षणको आवश्यकता भएको नागरिकहरूको पहिचान, भरणपोषण तथा आवश्यकता अनुसार अस्थाई राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ७

२०१५

२०१८

वा स्थाई आवाश, स्वास्थ्य तथा शिक्षा लगायतका सामाजिक सुविधाका सम्बन्धमा छुट्टै राष्ट्रिय मापदण्ड बनाएर लागु गर्ने तथा यस सम्बन्धी छिरिएर रहेका कानूनहरूलाई संहिताकृत गर्न सामाजिक संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा वा सेवासुविधा उपलब्ध गराउँदा मानसिक अपाङ्गता तथा शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिहरू, बालबालिका, गर्भवती तथा बालबच्चासहितका महिलाहरू एवं वृद्धवृद्धाहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिनु भनी नेपाल सरकारका विभिन्न निकायका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोरा रिट निवेदकको तर्फबाट यस अदालतमा पेश भएको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए यो आदेश प्राप्त भएका मितिले १५ दिन भित्र महान्यायाधिकारको कार्यालय मार्फत लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी यो आदेश र निवेदनको एक एक प्रति नक्ल साथै राखी विपक्षीहरूको नाउँमा सूचना पठाई लिखितजवाफ पेश भए वा सो को अवधी व्यतीत भएपछि नियमानुसार गरी पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको कारण देखाउ आदेश।

नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र भित्रका महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवं जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, निर्देशिका मापदण्ड बनाई उनीहरूका लागि विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आईरहेको छ । महिला हिसामा परेका, मानव बेचबिखनमा परेका, घरेलु हिसाका शिकार भएका, एकल महिलाहरूका लागि पुर्नस्थापना र राहत एवं क्षतिपूर्ति, सीपमूलक कार्यक्रम सञ्चालन समेतका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् । यसरी नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संवैधानिक तथा कानूनी हक, अधिकारको प्रचलनको सुनिश्चितताका लागि विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् भने बालबालिकाको हक, अधिकमर संरक्षण, सडक बालबालिका, अनाथ, परित्यक्त बालबालिका समेतको लागि विविध कल्याणकारी कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन भइरहेका छन् । जेष्ठ नागरिकहरूका लागि समेत जेष्ठ नागरिक आवास गृह सञ्चालन गरिएको छ भने विभिन्न हेरचाह केन्द्र र जेष्ठ नागरिक क्लबलाई समेत नेपाल सरकारबाट समय समयमा आवश्यक सहयोग गरिए आएको छ । राजु प्रसाद चापागाँइ समेत विलूप नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ८

२०१८

२०१५

राज्यका तर्फबाट महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवं जेष्ठ नागरिकहरुका लागि विविध कार्यक्रमहरु संचालन भईरहेका भएतापनि साधन र स्रोतको उपलब्धता पर्याप्त हुन नसकदा सबै क्षेत्रमा प्रभावकारीता नआएको हो । राज्यका तर्फबाट भएका यी कार्यहरु लुकाई विपक्षीले विशेष अवस्थाका नागरिकहरुका लागि नेपाल सरकारले केहि कार्य नगरेको भनी रिट निवेदकले लगाएको आरोप झुट्टा हो । निवेदनमा उठाएको वर्गको हक, अधिकारका लागि विद्यमान कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था एवं सञ्चालिते कार्यक्रमहरुमा समसमायिक पुनरावलोकन गरी परिमार्जन सहित आगामी दिनमा प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न मन्त्रालय प्रतिवद्ध रहेको हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खोरेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफ ।

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद संविधान तथा विद्यमान नेपाल कानूनको परिपालना गरी, गराई कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने र नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बद्धन गरी प्रचलनको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने कुरामा किटवद्ध रहेको छ । मानव अधिकारका सम्बन्धमा नेपाल पक्ष भएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिका व्यवस्थाहरु तथा यस सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट समयमा नेपाल सरकारका नाममा जारी भएका आदेशहरुलाई समेत मध्यनजर गर्दै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रत्याभूत गर्ने कार्य गरी आएको छ । मुलुकी ऐन, २०२०, बालबालिका ऐन, २०४८ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ जेष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ लगायतका कानूनहरु र नेपाल सरकारले जेष्ठ नागरिक लगायतका विशेष संरक्षण गर्नुपर्ने वर्गको हितमा आफ्नो क्षमता अनुसार आ.व. २०५२/०५३ सालदेखि नै बजेटको माध्यमबाट महिला, वृद्ध, अशक्त, दलित लगायतका वर्गहरुलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सन्दर्भमा सीमान्तकृत एवं उत्पीडित वर्गहरुलाई विशेष व्यवस्था गर्न सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ समेत लागू गरेको छ । राज्यले प्रत्यक्ष रूपमा अभिभावकत्व दिनुपर्ने अवस्थाका नागरिकको विषयमा आफ्नो जिम्मेवारीबाट अलग भएको राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ९

२०१५

२०७१।८

छैन । सरकारले स्थानीय तहसम्म आवश्यकता अनुसार सेफ हाउसको व्यवस्था गर्ने, महिला बालबालिका कार्यालयहरुबाट शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिहरु, बालबालिका, गर्भवती तथा बालबच्चासहितका महिलाहरु एवं वृद्धवृद्धाहरुलाई विशेष प्राथमिकता दिई लैज्जिक हिसा अन्त्य तथा लैज्जिक संशक्तिकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना लागू गरेको, नेपाल सरकारले मिति २०७१।३।३२ गते स्वीकृत गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी चौथो राष्ट्रिय कार्ययोजनाले समेत सामाजिक संरक्षणको सन्दर्भमा राज्यको दायित्व स्वीकार गरी विभिन्न कार्यक्रमहरुको व्यवस्था गरेकोले सरकार यी विषयमा संवेदनशील नै रहेको छ । साथै नेपाल सरकार परित्यक्त, अशक्त व्यक्ति संरक्षण, संशक्तिकरण एवं विकासको लागि राष्ट्रको क्षमता अनुसार निरन्तर क्रियाशील रहदै आएको हुँदा नेपाल सरकारको नाममा थप आदेश जारी हुनु पर्ने होइन । त्यसैगरी संविधानको धारा १८ को उपधारा (२) मा महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । संविधानको धारा १८ को उपधारा (२) बमोजिमको सामाजिक सुरक्षाको विषय राज्यको साधन, स्रोत र क्षमतामा भर पर्ने भई सो का आधारमा राज्यले क्रमशः कानून बनाई लागू गर्दै जाने नै छ । रिट निवेदकले उठाएको विषयमा नेपाल सरकारले विभिन्न नीतिगत, कानूनी, संस्थागत व्यवस्था गरी स्रोत र साधन अनुसार लक्षित कार्यक्रम समेत सञ्चालन गर्दै आएको र भविष्यमा पनि श्रोतले धान्ने हदसम्म थप कार्यक्रम सञ्चालन हुने नै हुँदा नेपाल सरकार यस विषयमा उदासिन रहेको अवस्था होइन । तसर्थ माथि उल्लिखित आधार र कारणहरुबाट रिट निवेदकको माग बमोजिम आदेश जारी हुनु पर्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तरफबाट मुख्य सचिव लिलामणि पौडेलले पेश गर्नु भएको लिखितजवाफ ।

यसमा लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणा अनुरूप राज्यले असहाय, अनाथ एवं अपाङ्गहरुको हित संरक्षणका लागि आवश्यक कानूनहरुको तर्जुमा गरी सो को कार्यान्वयन गर्दै यस्ता व्यक्तिहरुको हितमा काम गर्दै आएको छ । मिति २०७१।८।७ गते यस मन्त्रालयले सबै जिल्ला विकास समितिहरु, महानगरपालिका, सबै उपमहानगरपालिका र राज्यप्रसाद चापार्गाई समेत विश्व नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. १०

२०७१।८

२२१.५

नगरपालिकाहरूलाई स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ मा भएको प्रावधान समेतका आधारमा त्यस्तो क्षेत्र भित्रका असहाय, अनाथ र अपाङ्ग बालबालिकाहरुको लगत राखे र तिनीहरूलाई उपयुक्त ठाउँमा राख्ने व्यवस्था मिलाउन समेतका लागि परिपत्र गरी (पत्रको फोटोकपि संलग्न छ) पठाई सकिएको अवस्थामा यस विषयमा यस मन्त्रालयको सन्दर्भमा रिट जारी गरिरहनु पर्ने अवस्था नभएकाले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखितजवाफ ।

केन्द्रीय बालकल्याण समिति बालअधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने तथा कदाचित बालअधिकार उल्लंघन वा हनन हुन गएमा त्यस्ता घटनाहरूबाट पीडित सबै बालबालिकालाई पर्याप्त राहत, क्षतिपूर्ति तथा परिपुरणको सुनिश्चितता भई दोषीहरूलाई उचित कारबाही हुनु पर्छ भन्ने दृढ मान्यता राख्दछ । विपक्षी रिट निवेदकले उल्लेख गरेका राज्यले अनुमोदन गरेको संयुक्त राष्ट्रिय संघीय बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरु एवं प्रचलित कानूनी व्यवस्थाहरु समेतको भावनालाई कदर गर्दै, बालअधिकारको संरक्षणार्थ बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई ध्यान दिँदै यस्ता असहाय बालबालिकाको संरक्षणको लागि संरक्षण गृह तथा पुनर्स्थापना केन्द्र निर्माण हुनु पर्ने, तथ्याङ्ग संकलन तथा अद्यावधिक गर्ने, त्यसैगरी असहाय, परित्यक्त बालबालिकालाई सामाजिक संरक्षणको दायरामा ल्याउने कुरामा केन्द्रिय बालकल्याण समिति सदैव प्रयत्नसिल छ । विपक्षीले उठान गरेको विषय संग यस समितिको सम्बन्धित रहन सक्ने विषय मध्ये ४ वटा बालकल्याण गृह मन्त्रालयले संचालन गर्नुका साथै गैरसरकारी क्षेत्रबाट नेपाल राज्यभरी सञ्चालनमा रहेका थप ५९३ वटा बालगृहहरूसंग आवश्यक समन्वय गरी यस समितिले त्यस्ता बालबालिकाको संरक्षणमा सघाउ पुऱ्याउँदै आएको छ ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८ को दफा ३४ को बालकल्याण गृहको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । त्यस्ता गृहहरुको अभिलेख राखे, अनुगमन गर्ने जस्ता जिम्मेवारी मात्र यस समितिलाई तोकिएको छ । यस समितिले जोखिम अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई संरक्षण प्रदान गर्ने आफ्नो जिम्मेवारीलाई मनन गर्दै आफ्नो श्रोत राजु प्रसाद चापागाँइ समेत विश्व नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: प्रमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ११

२२१.५

ट्रैक्ट

र साधनले भ्याएसम्म समितिको सम्पर्कमा आएका बेवारिस बालबालिकाहरुको उचित व्यवस्थापनको लागि विभिन्न संघ संस्थाहरुसंग सहकार्य गरी संरक्षण प्रदान गर्ने, परिवारमा पुनर्स्थापना गर्ने र परिवारमा पुनर्स्थापना हुन नसकेका बालबालिकाको हकमा विभिन्न संघ संस्थाहरुबाट संचालित संरक्षण गृहहरुमा त्यस्ता बालबालिकाहरुको पुनर्स्थापना गर्दै आएको छ। अनाथ र असत्त बालबालिकाको हकमा आवश्यक व्यवस्था गर्न कानून तथा श्रोत विनियोजन लगायतका कार्य गर्ने प्रथम दायित्व यस समितिको नभएको र माथि प्रकणहरुमा उल्लेख भए अनुसार कानून बमोजिमको आफ्नो कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गरि नै रहेको सन्दर्भमा यस समितिलाई समेत विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट निवेदन समितिको हकमा खारेजभागी छ भन्ने समेत व्यहोरा केन्द्रिय बालकल्याण समितिको तर्फबाट, ऐ ऐ का कार्यकारी निर्देशक तारक धितालले पेश गर्नुभएको लिखितजवाफ।

नियम बमोजिम सासाहिक तथा दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरु सर्वश्री राजुप्रसाद चापागाई, खुशी प्रसाद थारु र शशि बस्नेतले नेपाल सरकारका तर्फबाट राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरी सकेको दायित्व समेत पुरा नगरी असत्त, असहाय, मानसिक विरामी, घर परिवारबाट परित्यक्त (बालक, बृद्ध, महिला) तथा चरम गरिबीमा तथा साहाराको खोजीमा रहेका नेपाली नागरिकको संरक्षणको लागि ठोस कदम चालेको अवस्था छैन। त्यस्ता नागरिकको जीवन जोखिममा पर्न नदिई आवश्यक सुरक्षा र संरक्षण गर्ने अभिभावकीय दायित्व नेपाल सरकारको रहेको हुँदा आफ्ना नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्ने अवस्थाको सिर्जना गरी संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदृत अधिकारको संरक्षणको लागि पनि माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो।

त्यसैगरी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय समेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सह-न्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराईले नेपाल सरकारले रिट निवेदकले उठाएका विषय सम्बोधन गर्न गरिबी निवारण मन्त्रालय, गरिबी निवारण कोष, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, महिला तथा बालबालिका विभाग, विभिन्न स्थानमा बृद्धाश्रम, बालगृह लगायतका संस्थागत व्यवस्था गरेको अवस्था विद्यमान राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ प. १२

ट्रैक्ट

२०१५

छ । नेपाल सरकारले संविधान र कानूनले निर्दिष्ट गरेका दायित्व निर्वाहि गरि आफ्ना नागरिकको संरक्षण गर्न आफूसँग भएका स्रोत साधन र आर्थिक अवस्थाले धान्नेसम्मका अधिकतम कार्यहरु गरिआएको र गर्न प्रत्यनसिल रहेको तथा क्रमशः सबै दायित्व पूरा गर्दै जाने सरकारको दिर्घकालीन लक्ष्य नै भएको हुँदा तत्काल सबै माग पुरा गराउनको लागि आदेश जारी भएको खण्डमा पनि आवश्यक प्रबन्धको लागि समय लाग्ने नै हुँदा माग बमोजिमको आदेश जारी गरिरहनुपर्ने अवस्था छैन रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी प्रस्तुत गर्नु भएको बहस समेत सुनियो ।

मिसिल संलग्न रिट निवेदन, पेश भएको लिखितजवाफ तथा विद्वान कानून व्यवसायीहरुको बहस जिकिर समेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदन माग दावी अनुसारको आदेश जारी हुने वा नहुने सम्बन्धमा देहायका प्रश्नहरुको निरोपण गरी निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

१. परित्यक्त, असहाय, वेसाहारा तथा शारीरिक र मानसिक रूपबाट असक्त अपाङ्ग,

(बालबालिका, गर्भवती, महिला, बृद्ध अवस्थाका) नेपाली नागरिकको यथोचित भरणपोषण र आवासको अधिकार मौलिक हक अधिकार हो वा होइन ?

२. आवास र भरणपोषणको अधिकारबाट बन्चित यस्तो अवस्था नेपाली नागरिकको वास्तविक विवरण नेपाल सरकारसँग छ वा छैन ? यस्ता नागरिकको भरण पोषण र बसोबासको लागि राज्यका तर्फबाट के कस्तो प्रबन्ध गरिएको छ ?

३. नागरिकहरुको उपरोक्त अधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि, प्रोटोकलहरु लगायतका अन्तराष्ट्रिय कानूनमा गरिएका व्यवस्थाहरु अनुमोदन गरीसकेको अवस्थामा नेपाल सरकार उपर उक्त व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने दायित्व रहन्छ वा रहदैन ?

४. सामाजिक न्यायको प्रत्याभुतिका लागि नेपाल सरकारबाट हाल सचालनमा रहेका सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम जीवन संकटमा रहेका विशेष अवस्थाका नेपाली नागरिकहरुको लागि पर्यास छ वा छैन ?

५. निवेदन मागदावी अनुसार आदेश जारी हुने वा होइन ?

राजु प्रसाद चापार्गाइ समेत विस्तृ नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. १३

२०१५

दृष्टि

सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा असक्त, परित्यक्त र बेसाहारा (अपाङ्ग, बालबालिका, गर्भवती, महिला, बृद्ध) नागरिकहरुको उचित भरणपोषणको अधिकार Right to Social Security सँग सम्बन्धित देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२(१) मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ" भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने धारा १८ को रोजगारी र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक अन्तर्गत उपधारा २ मा — "महिला, श्रमिक, बृद्ध, अपाङ्ग तथा असक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ।" भन्ने व्यवस्था गरेको परिप्रेक्ष्यमा नेपाली नागरिकलाई समाजमा सम्मानपूर्वक बाँच्नका लागि सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी संवैधानिक अधिकारको प्रत्याभुति गरेको देखिन्छ। नेपाल राज्यभूर प्रत्येक क्षेत्र र समुदायमा रहेका असक्त असहाय, परित्यक्त नेपाली नागरिकहरुको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई संविधानबाट नै मौलिक हकको रूपमा संरक्षित गरेको देखिंदा त्यस्तो हकको प्रचलनको लागि राज्यको महत्वपूर्ण दायित्व हुने कुरामा विवाद हुन सक्दैन। यस्तो अधिकार सम्बन्ध विषयलाई सरकारी नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गर्न सहजताको लागि संविधानको धारा ३५(९) अन्तर्गत राज्यको नीतिमा समेत समावेश गरी "राज्यले एकल महिला, अनाथ, बालबालिका, असहाय, बृद्ध, अपाङ्ग, असक्त र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अबलम्बन गर्ने छ।" भन्ने व्यवस्था गरीएको देखिन्छ। असक्त र असहाय नागरिकहरु विषेश र संवेदनसील अवस्थाबाट गुज्रीनु पर्ने हुँदा त्यस्ता नागरीकहरुप्रति विशेष व्यवस्था र हेरचाहका सम्बन्धमा राज्यको दायित्व रहने विषयलाई संविधानमा नै स्पष्ट गरिएको देखिन्छ। मौलिक हकको रूपमा भएको संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्ने प्राथमिक जिम्बेवारी राज्य उपर नै रहने हुँदा संविधानमा उल्लेखित मौलिक हकको कार्यान्वयन नागरिकले मुहसुस गर्न सक्ने स्वरूपको बनाउन आवश्यक नियम कानूनको तर्जुमा र त्यसलाई कार्यरूपमा लैजाने जिम्बेवारी राज्यले नै लिनुपर्ने हुन्छ। मौलिक हकको रूपमा स्थापित अधिकारलाई आवश्यक कानून र विशेष योजना तथा कार्यक्रमबाट अगाडि बढाउन नसकिएको अवस्थामा त्यस्तो अधिकार कागजमा मात्र सिमित हुने हुँदा प्राप्त अधिकारको अर्थपूर्ण कार्यान्वयनको राजु प्रसाद चापार्गाइ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. १४

दृष्टि

३११५

लागि सामाजिक सुरक्षाको आवश्यक प्रबन्ध गरिनु आवश्यक हुन्छ । यसरी आवश्यक प्रबन्ध हुन सकेमा मात्र नेपाली नागरिकले संविधानबाट प्राप्त गरेको मौलिक हकको संरक्षण भइ व्यवहारमा अधिकार स्थापित हुन सक्ने देखिन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र वर्तमान नेपालको संविधानमा समेत असत्त, असहाय, आर्थिक रूपले विपन्न, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अनाथ बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने नेपाली नागरिक तथा लोपोन्मुख जातिका मानिसलाई लक्षित गरि सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरेको देखिन्छ । अन्तरिम संविधान २०६३ को समानताको हक अन्तर्गत धारा १३(३) को स्पष्टिकरण खण्डमा महिला दलित...बालक, बृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले असत्त व्यक्तिको संरक्षण गर्न...कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको नमानिने गरी मौलिक हक सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यसैगरी उक्त संविधानको धारा २० मा महिलाको हक, धारा २१ मा सामाजिक न्यायको हक, धारा २२(२) मा बालबालिकाको हक अन्तर्गत प्रत्येक बालबालिकालाई पालन पोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्न हक हुने र धारा २२(४) मा असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्व पीडित, विस्थापित एवं जोखिममा परेका सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविश्यको लागि राज्य तर्फबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ भन्ने समेतका मौलिक हक सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाले परित्यक्त, असहाय, बेसाहारा तथा बासस्थानको उचित व्यवस्था नभएका (असत्त, शारीरिक तथा मानसिक अपाङ्ग, बालबालिका, गर्भवती, महिला, बृद्ध अवस्थाका) नेपाली नागरिकलाई अन्य नागरिक भन्दा विशेष व्यवस्था गरि निजहरूको बाँच्न पाउने हकको संरक्षण गर्नुपर्ने टडकारो आवश्यकता देखिन्छ । कुनै पनि नेपाली नागरिकको जीवन सुरक्षित भएको खण्डमा मात्र अन्य संवैधानिक अधिकारहरूको प्राप्तिको अभिलाषा र आवश्यकता पर्ने हुँदा जीवनको सुरक्षालाई प्राथमिक महत्व दिइ राज्यवाट नै नागरिकको जीवन सुरक्षाका लागि सबै उपाय अवलम्बन गरिनुपर्ने विषयलाई मानव अधिकारको क्षेत्रमा प्राथमिक र महत्वपूर्ण अधिकारको सुचीमा राखिएको देखिन्छ । जीवनलाई सुरक्षित राख्नका लागि लागि आधारभूत आवश्यकताको रूपमा रहको खाना राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विलुप्त नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. १५

३८१।५

(FOOD) र बासस्थानको (SHELTER) अभावमा मानिसको जीवन नै संकटमा पर्ने देखिन्छु । परिवार र आफन्तबाट परित्यक्त शारिरिक मानसिक तथा अन्य कारणबाट विशेष अवस्थाका रहेका मानिसलाई आफ्नो जीवन स्वय आपनै प्रयासमा सुरक्षित राख्न कठिन हुने देखिन्छु । आफूले आफ्नो लागि केही पनि गर्न नसक्ने र आफ्नो भरणपोषणका लागि सहयोग गर्ने परिवारका अन्य सदस्य समेत नभएको अवस्थामा त्यस्ता नेपाली नागरिकको बाँच्न पाउने संवैधानिक मौलिक अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण दायित्व राज्यमा नै रहेको देखिन्छु । राज्यले आफूसँग भएको स्रोत र साधनको कारण सबै नागरिकहरूको भरणपोषण र बसोबासको प्रबन्ध गर्न नसक्ने भएपनि सहाराको खोजीमा रहेका र सडकलाई नै घरको रूपमा लिइ जीवनयापन गरिरहेका नागरिकहरूको बाँच्न पाउने मौलिक हक संरक्षित हुन सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नका लागि हरसम्भव प्रयास गर्नुपर्ने कुरा विवादको विषय हुन सक्दैन । राज्यले आवश्यकता अनुसार क्रमशः कानून र कार्यक्रम मार्फत मौलिक अधिकारमा उल्लेखित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्दाको अवस्थामा पनि तत्काल सहायताको आवश्यकता रहेका नागरिकहरूलाई नै पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ । यसरी प्राथमिकता निर्धारण गरी राज्यद्वारा सहयोग प्रदान गरेका खण्डमा मात्र जीवन गम्भीर रूपमा जोखिममा रहेका नागरिकहरूको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षणमा सघाउ पुग्न जाने देखिन्छु ।

संविधानले मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेका सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी नागरिकका अधिकारहरू सरल र सहज ढंगले प्राप्त हुन नसकेमा त्यसले राज्यको कल्याणकारी भूमिका माथि नै प्रश्नचिन्ह खडा गर्ने हुँदा खाना, छाना र कपडाको अभावमा जीवनको अस्तित्व नै संकटमा पर्न जाने माथि उल्लेखित वर्ग र समूहको जीवन रक्षाको लागि संविधानले परिकल्पना गरेको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको संवैधानिक व्यवस्थाको र्यारेन्टी राज्यबाट हुनु आवश्यक देखिन्छ । आफ्ना नागरिकको अभिभावक राज्य हुने हुँदा त्यस्ता नागरिक राज्यको सन्तानको रूपमा रहेका हुन्छन् । यस्ता सन्तानको रूपमा रहेका आफ्ना नागरिकको आधारभुत अधिकारको संरक्षण गर्नु लोककल्याणकारी राज्यको रोहमा राज्यको महत्वपूर्ण दायित्वको रूपमा रहेको हुन्छ । अन्तरिम संविधानको राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रम तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. १६

३८१।५

२०१।८

मौलिक हक सम्बन्धी विभिन्न धारा तथा उपधाराहरूमा महिला, बालक, जेष्ठ नागरिक, असत्त तथा अपाङ्ग व्यक्तिहरुको बाँच्न पाउने हक सुरक्षित गरेको देखिदा त्यस्ता नागरिकहरुको जीवनको सुरक्षा गरी संवैधानिक अधिकार प्रत्याभुत गर्नुपर्ने मुख्य दायित्व राज्यबाट अन्य निकायमा हस्तान्तरण भइ जाने देखिदैन । सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हकले मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक स्थान प्राप्त गरेको अवस्थामा सहाराको आवश्यकता रहेका नागरिकहरुलाई सामाजिक सुरक्षाको अनुभूति गराउनका लागि राज्यले नागरिकहरुको संरक्षण गर्न उपयुक्त सबै उपायहरुको प्रत्यभुति गर्नु गराउनु अतिआवश्यक देखिन्छ । सबै नागरिकले राज्यबाट बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारको प्रत्याभुति खोज्ने परिप्रेक्ष्यमा बृद्ध, अपाङ्ग, अनाथ बालबालिका तथा असत्त-असहाय एवं परित्यक्त नागरिकहरुले आफूलाई प्राप्त भएको संविधान प्रद्वत अधिकार संरक्षणको अपेक्षा गर्नु असान्दर्भिक हुन सक्दैन । संविधानप्रद्वत सम्पत्ति सम्बन्धी हक, समानताको हक, स्वतन्त्रताको हक, शिक्षा सम्बन्धी हक, धर्म सम्बन्धी हक, न्याय सम्बन्धी हक, सुचनाको हक, गोपनियताको हक लगायतका अन्य मौलिक हकहरुको उपयोगको आवश्यकता तब पर्दछ जब नागरिकहरुको जीवन सुरक्षित र संरक्षित भएको हुन्छ । यसको लागि मौलिक हकको रूपमा रहेको सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई आवश्यकताको रोहमा वर्गीकरण गरी तत्काल कार्ययोजनाको प्रारूप सहित कार्यान्वयनमा लग्नु आवश्यक देखिन्छ । राज्यको आर्थिक क्षमताले सकेको खण्डमा सबै मौलिक अधिकारहरु नागरिकले प्राप्त गर्ने अवस्थाको सुनिश्चितता गरिदिनुपर्ने भएपनि बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभुति मानव जीवनको अस्तित्वसँग सम्बन्धित भएको हुँदा असत्त तथा घर परिवारबाट परित्यक्त विभिन्न अवस्थाका नागरिक जसको जीवन नै संकटमा छ त्यस्ता नागरिकको जीवनको सुरक्षाको विषयलाई राज्यले स्रोत र साधनको अभाव भन्ने कारण देखाई कार्यान्वयनको क्रममा गरिने ढिलाईलाई मानवीय दृष्टिकोणबाट समेत उचित मान्न सकिदैन । संविधानको मातहत रहने सरकार संवैधानिक व्यवस्था कार्यान्वयनको महत्वपूर्ण संयन्त्र हुने हुँदा सरकारले आफ्नो वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरुबाट सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभुतिका लागि विभिन्न किसिमका सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरुको सचालन गर्नु आवश्यक राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुदा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. १७

२०१।८

२३।१।५

देखिन्छ । संविधानमा उल्लेखित सर्वे मौलिक हकको कार्यान्वयन एकैपटक सम्भव नभएपनि प्राथमिकताको माथिल्लो क्रममा रहेको जीवनको सुरक्षासँग सम्बन्धित सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति तात्कालीन रूपमा नै आवश्यक रहेको देखिन्छ । संविधानमा उल्लेख भएका राज्यका नीति, निर्देशक सिद्धान्त एवं राज्यका दायित्वहरूमा समेत सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था समावेश भएको परिप्रेक्ष्यमा माथि उल्लेखित अवस्थाका नेपाली नागरिकहरूको मौलिक हकको प्रत्याभूतिको लागि राज्यको सकृयता अझ बढी हुनु आवश्यक देखिन्छ । असक्त र परित्यक्त नागरिकको जीवन रक्षाको सन्दर्भमा मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न सन्धि, महासन्धि, बडापत्र र प्रोटोकलहरूले राज्यको दायित्व के कस्तो हुने सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरेको र नेपालले उक्त व्यवस्थाहरू अनुमोदन गरिसकेको अवस्था देखिँदा उल्लेखित अन्तराष्ट्रिय दायित्व कार्यान्वयन गर्नुपर्ने नैतिक दायित्वको परिप्रेक्ष्यमा संविधानको मौलिक हकमा उल्लेखित सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरि नेपाल सरकारले राज्यको तर्फबाट राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय रूपमा सिर्जित दायित्व पुरा गर्नुपर्ने देखिन आउछ ।

नागरिकको आत्मसम्मान पूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारको विषयमा भारतीय संविधानमा रहेको Right to life र Right to food सम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाका सम्बन्धमा देहायका मुद्दामा देहाय बमोजिम ब्याख्या गरिएको छ ।

Franch Coralic Mullin v. Union Territory of Delhi (1981) 1 sec 608. Bhagwati J Stated that-

"The right to life includes the right to live to live with human dignity and all that goes along with it namely, the bare necessities of life such as adequate nutrition, clothing and shelter and facilities for reading, writing and expressing one-self in diverse forums freely moving about and mixing and commonly with fellow human beings of course, the magnitude and content of the components of this rights would depend upon the extent of the economic development of the country, but it must in any view of the matter, include the right to the basic necessities of life and also the right to carry on such functions and activities as constitute the bare minimum expression of the human self (at para. 8)"

दैनिक
Chameli singh v. State of V.P. (1996) scc 549. (Court interpreted article 21 in the following words)

Right to the live guaranteed in any civilized society implies the right to food, water, decent environment, education, medical care and shelter. These are basic human rights known to the any civilized society. All civil, Political, Social and Cultural rights enshrined in the Universal Declaration of human rights and Convention or under the Constitution of India cannot be exercised without these basic human rights. Shelter for the human beings, therefore, is not a mere protection of his life and limb.

माथि उल्लेखित दुईवटा मुद्दामा उल्लेखित निर्णयाधारको केही अंश हेर्दा भारतीय सर्वोच्च अदालतले सामाजिक सुरक्षा र मानिसको बाँच्न पाउने अधिकार संरक्षणको सन्दर्भमा अबलम्बन गरेको सामाजिक न्यायको पक्ष जीवन्त र खुल्ला देखिन्छ । मानिसको बाँच्न पाउने मानव अधिकारको संरक्षण कुनै एक देशको मात्र एजेण्डा नभै यो विषयका सबै लोकल्योगकारी कार्य संचालन गर्ने राज्यको साझा एजेण्डा भएको हुँदा सो विषयमा देखिएको राज्यको निश्कृयतालाई सकृय रूप दिन अदालतले न्यायिक रोहमा देखाउने न्यायिक सकृयता महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । यो विषय मानिसले मानिस भएर बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारसँग सम्बन्धित भएको हुँदा यस विषयलाई मानव अधिकारको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण रूपमा लिने गरिन्छ । भारतीय अदालतको उल्लेखित न्यायिक दृष्टिकोण मानिसको आत्मसम्मान पूर्वक बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारको संरक्षणको सन्दर्भमा *landmark decision* को रूपमा रहेको देखिन्छ ।

रिट निवेदकले निवेदन दायर गर्दाको समयमा कायम रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा रहेको व्यवस्था भन्दा पनि अझ बढी प्रगतिसिल रूपमा नागरिकहरुको सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था वर्तमान नेपालको संविधानमा गरिएको हुँदा सामाजिक सुरक्षाको विषयले नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकारको रूपमा निरन्तरता पाएको देखिन्छ । गाँस र वाँसको अभावमा आफ्ना नागरिकहरुले अकालमा मृत्युको जोखिममा पर्न नपरोस निजहरुको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण हुन सकोस भन्ने अभिप्रायले नै सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी अधिकारलाई संविधानले आधारभूत मौलिक अधिकारको रूपमा

२४१.५

स्थान दिएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा असत्त र परित्यक्त महिला, बालक, बृद्ध अवस्थाका नेपाली नागरिकको उचित भरणपोषण र वासस्थानको अधिकार संविधान प्रत्याभुत मौलिक अधिकार रूपमा देखिदा यसरी स्थापित भएको मौलिक अधिकार प्राप्तिको सुनिश्चितता राज्यको तर्फबाट गर्नका लागि नेपाल सरकारले नै आधारभुत रूपमा आवश्यक भरणपोषण लगायतका सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी प्रवन्ध गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अब दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा विपक्षीहरूका तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा माथि उल्लिखित अवस्थाका नागरिकहरूको वास्तविक विवरण उल्लेख भएको नदेखिदा नेपाल सरकारसँग असत्त र असहाय नागरिकहरूको एकिन विवरण रहे भएको देखिदैन। एकिन विवरण नै नभएको अवस्थामा जीवन जोखिममा परेका नागरिकहरूको संरक्षणको सम्बन्धमा उचित प्रवन्धनात्मक कार्य गर्न नेपाल सरकारलाई कठिनाई हुने देखिन्छ। जीवनको संरक्षण सम्बन्धी आवश्यक कार्य संचालनको लागि समेत नेपाल सरकारले आफ्नो भुभागभित्र रहेका यस्तो अवस्थाका सबै नागरिकहरूको विवरण तत्काल संकलन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। नेपाल सरकारबाट बृद्ध अवस्थाका नागरिक, अपाङ्गगता भएका नागरिक र अनाथ बालबालिकाको लागि केहि प्रबन्ध गरिएको भएपनि सो सम्बन्धी स्पष्ट विवरण लिखित जवाफबाट खुल्न आउदैन। नेपाल सरकारको तर्फबाट सिमित रूपमा भएको यस्तो अवस्थाका नागरिकप्रतिको प्रवन्धनात्मक कार्यलाई नै सामान्यीकरण गरी हेरिनु उपयुक्त हुने देखिदैन। नेपाल सरकारले महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय अन्तर्गत सिमित संख्यामा बालगृह, बृद्धाश्रम, अपाङ्ग आवास गृह संचालन गरेको र नेपालराज्यभर रहेका गैरसरकारी र संस्थागत सामाजिक सेवाभावले खुलेका आवासिय सुविधा सहितका आश्रम गृहहरूमा असत्त, अपाङ्ग तथा परित्यक्त नागरिकहरूले आश्रय लिईरहेको भएतापनि त्यस्ता गृहहरूमा रहेका नागरिकहरूको वास्तविक विवरण के कति संख्यामा रहेको छ नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायबाट उल्लेख भएको देखिदैन। विपक्षी मध्यको केन्द्रिय बालकल्याण समितिको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा अनाथ बालबालिकाको सम्बन्धमा उल्लेख भएको विवरण बाहेकको भरणपोषण र बसोबासका व्यवस्था गरिएका नागरिकहरूको विवरण लिखित जवाफबाट खुल्न आएको

यसु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रभम तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २०

२४१.५

द्वितीय

नदेखिदा सहायताको बढी आवश्यकता रहेका असक्त र असहाय नागरिकहरुको वास्तविक विवरण संकलन गरी आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारबाट उपयुक्त कदम चालेको देखिदैन । आजका मितिसम्म पनि सडक र खुल्लास्थानलाई नै घर बनाई चिसो रात र तातो धाममा समेत खुला आकाश मुनी कष्टकर जीवन विताई रहेका नागरिकहरुको वास्तविक विवरण नै राज्यका कुनै पनि निकायसँग रहे भएको नदेखिनु मानवीय संवेदनाको दृष्टिकोणबाट समेत ज्यादै गम्भीर अवस्था रहेको देखिन्छ । तत्काल सहायताको आवश्यकता रहेका असक्त र परित्यक्त अवस्थाका के कति सख्यामा नागरिकहरु रहेका छन् त्यसको एकिन नै हुन नसकेको अवस्थामा त्यस्ता नागरिकहरुप्रति लक्षित भइ नेपाल सरकारका तर्फबाट संचालित कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्ने देखिंदैन । नेपाल सरकारबाट संचालित बालगूह, बृद्धाश्रम एवं अपाङ्ग केन्द्रहरुमा सिमित सख्यामा रहेका नागरिकहरुको भरणपोषणको प्रवन्ध गरिएको भएपनि सहायताको आवश्यकता रहेका सबै असहाय नागरिकहरुको संविधान प्रदृत्त बाँच्न पाउने हकको संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले सार्थक प्रयास र पहल गरेको देखिदैन ।

राज्यले समान अवस्थाका आफ्ना नागरिकहरुको बीचमा असमान व्यवहार हुने गरी आवश्यक बन्दोबस्तीका कार्यक्रम संचालन गर्नु लोककल्याणकारी राज्यको परिवेशमा उपयुक्त हुने नदेखिदा सिमित सख्यामा मात्र असहाय र असक्त नागरिकको संरक्षण गरेको आधारमा विषेश सहायताको आवश्यकता रहेका सबै नेपाली नागरिक प्रतिको संवैधानिक र कानूनी दायित्व राज्यबाट पुरा भएको भनी मान्न सकिदैन । नेपाल राज्यभर विशेष सहायताको आवश्यकता रहेका नागरिकहरुको एकिन विवरण संकलन गरि उचित भरण पोषणको लागि राज्यले आधारभूत आवश्यकताका पुरा हुने प्रकृतिका आवासिय सुविधा सहितका केन्द्रहरुको विस्तार गरि जीवन संकटमा रहेका सबै नेपाली नागरिकहरुको भरणपोषणको उचित व्यवस्था तत्कालै गर्नु आवश्यक देखिन्छ । राज्य संचालनको जिम्मेवारी रहेको नेपाल सरकारले जीवन संकटमा रहेका नागरिकहरुको आवश्यकताको पहिचान गरी त्यस्ता नागरिकहरुबीच अति जोखिम, जोखिम र कम जोखिमको अवस्था वर्गीकरण गरी सोही आधारमा संरक्षणको विशेष व्यवस्था गरिएमा यथोचित रूपमा त्यस्तो

राज्य प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २१

द्वितीय

३३१.५

अवस्थाका नागरिकको कल्याणका सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध हुन सक्ने देखिन्छ। नेपाल सरकारले सामाजिक सुरक्षाको लागि बृद्ध भत्ता, अपाङ्ग भत्ता, एकल महिला भत्ता लगायतका सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम शुरू गरेको र केहि सिमित आवासिय केन्द्रहरूमा बृद्ध, अपाङ्ग र अनाथ बालबालिका रहने आवश्यक व्यवस्था गरी सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा सकारात्मक कार्यको शुरूवात गरेको भएपनि सामाजिक सुरक्षाका सम्बन्धमा नगद भत्ता वितरण सम्बन्धी कार्यक्रम समग्रतामा लक्षित भै यस्तो कार्यक्रमबाट सक्षम र असक्षम दुवै वर्गका नागरिक लाभान्वित हुने देखिदा सोही सिमित व्यवस्थाबाट मात्र रिट निवेदनमा उठाइएका वर्ग र समूहका नागरिकहरूको बाँच्न पाउने अधिकारको उचित संरक्षण हुन सक्ने देखिदैन। जीवन नै अति जोखिममा रहेका नागरिकको संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले गरिआएको भरणपोषण र बसोबासका लागि प्रबन्धनात्मक कार्य सिमित मात्रामा भएको हुँदा सो सम्बन्धमा तत्काल प्रभावकारी कदम राज्यका तर्फबाट संचालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। नेपाल सरकारको तर्फबाट यस्तो अवस्थाका नागरिकको एकिन विवरण संकलन गरि उचित भरण पोषणको लागि हाल संचालित विभिन्न केन्द्र र आवास गृहलाई देशका विभिन्न भागमा विस्तार गर्ने गृहकार्य तत्काल शुरू गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अब तेस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा सामाजिक सुरक्षाको विषयलाई नागरिकको बाँच्न पाउने हकसँग सम्बन्धित गर्दै प्रत्येक पक्ष राष्ट्रहरूलाई आफ्ना नागरिकहरूको सामाजिक सुरक्षाका लागि विशेष व्यवस्था गर्न आव्हान गरिएको देखिन्छ। रिट निवेदनमा उठाइएको विषयका सम्बन्धमा रहेका मानव अधिकारका सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा भएका देहायका व्यवस्थाहरू नागरिकहरूको सामाजिक सुरक्षाको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण रहेका देखिन्छन्।

मानव अधिकारको विष्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ को

धारा ३ मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ।"

धारा ६ मा "कानूनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ।" धारा २२ मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई समाजको एक सदस्यको हैसियतले सामाजिक सुरक्षाको अधिकार हुने र राष्ट्रिय प्रयत्न र अन्तराष्ट्रिय सहयोग मार्फत र प्रत्येक राज्य प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २२

३३१.५

३८।५

राष्ट्रको संगठन र श्रोतहरु अनुरूप निजको प्रतिष्ठाको लागि र निजको व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासको लागि अपरिहार्य आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरुको प्राप्तिको अधिकार हुनेछ । "धारा २५(१) मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्न, कपडा, आवास र औषधी उपचारको सुविधा र आवश्यक सामाजिक सेवाहरु लगायत पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार तथा बेरोजगारी, विरामी अशक्तता विधवा, बुढेसकाल वा आफ्नो काबु बाहिरको परिस्थितिमा जिवीकोपार्जन लगायत उपायको अभावमा सुरक्षा पाउने अधिकार हुनेछ ।" भन्ने व्यवस्था आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने नागरिकको अधिकारको सम्बन्धमा महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

मानव अधिकारको संरक्षणका सवालमा महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेको यस घोषणापत्रमा व्यक्तिको जीवनको सुरक्षा र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभुति गरेको देखिन्छ । यस घोषणापत्रको महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरु पछिल्लो समयमा विश्वका धरै देशहरुको संविधानमा मौलिक हक्को रूपमा उल्लेख गरेको देखिदा यस घोषणापत्रलाई नागरिक अधिकार संरक्षणको सवालमा महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा लिने गरिन्छ । यस घोषणापत्रले असत्त र असाहय नागरिकको संरक्षणमा सम्बन्धित पक्ष राष्ट्रलाई जवाफदेही बनाएको देखिदा घोषणापत्र अनुमोदन गर्ने पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपाल सरकारले उक्त घोषणापत्रको व्यवस्था कार्यान्वयन गरि आफ्ना नागरिकको मानव अधिकारको उचित संरक्षणका लागि सम्भव भएका सबै कार्य शुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि २००६ को प्रस्तावनामा "गहन सहयोग आश्यक पर्ने अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिहरुको मानव अधिकार सम्बर्धन र संरक्षणको आवश्यकतालाई स्वीकार गर्दै अपाङ्गता भएका व्यक्तिले आवश्यक संरक्षण र सहयोग पाउनु पर्ने कुरा स्मरण गर्दै अपाङ्गता भएका नागरिकको नैसर्गिक मर्यादाको सम्मानलाई सम्बर्धन गर्नु अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको विशेष व्यवस्थाको लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्ने" भन्ने व्यवस्था उल्लेख हुनाको साथै धारा ६ मा "अपाङ्गता भएका महिलालाई आवश्यक विशेष सहयोग" धारा ७ मा "अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई आवश्यक विशेष सहयोग" धारा १० मा "प्रत्येक मानिसलाई जीवनको नैसर्गिक अधिकार राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विश्व नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ प. २३

३८।५

२८/१५

हुन्छ भनी राज्य पक्षहरु पुनः पुष्टयाई गर्दछन् तथा अन्य व्यक्तिहरु सरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि प्रभावकारी उपयोगको सुनिश्चिता गर्न आवश्यक सम्पूर्ण उपायहरु अवलम्बन गर्नेछन्।" भन्ने समेतका अपाङ्गता भएका नागरिकहरुको जीवन संरक्षणका सम्बन्धमा महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका नागरिकहरुको जीवन निकै कष्टकर हुने अवस्थालाई विचार गरि महासन्धिको ऐच्छिक आलेख, २००६ मा पक्ष राष्ट्रहरुले महासन्धिको व्यवस्था पालना नगरेको सम्बन्धमा पीडितले समिति समक्ष उजुरीदिने र समितिले पक्ष राष्ट्रमा लेखि पठाउने लगायतका महत्वपूर्ण कार्यविधिगत व्यवस्था गरेको देखिदा यस महासन्धिको कार्यान्वयन पक्ष सबल देखिन्छ । महासन्धिको पक्ष बनेका राष्ट्रहरुलाई उक्त आलेखले महासन्धिबाट सिर्जित दायित्व र आफ्ना नागरिकहरुबाट परेका उजुरीका विषयमा सजग गराउने व्यवस्था समेत रहेको देखिन्छ । यस महासन्धिलाई नेपालले ७ मे २०१० मा अनुमोदन गरिसकेकोको हुँदा अपाङ्गता भएका नागरिकको यथोचित व्यवस्थाको लागि नेपाल सरकारले सम्भव भएसम्मका सबै सार्थक पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

त्यस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापन १९६६ को प्रस्तावनामा — "मानिसमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठानबाट नै अधिकारहरु निसृत हुने" कुरालाई मान्यता दिएको देखिंदा आत्मसम्मान पूर्वक जीवन जीउन पाउने अधिकारलाई सारभूत रूपमा उक्त प्रतिज्ञापनले प्रत्याभूति गरेको देखिन्छ । उक्त प्रतिज्ञापनको धारा ११(१) मा "प्रस्तुत प्रतिज्ञापनका पक्ष राष्ट्रहरु व्यक्तिको पर्यास भोजन, लुगा तथा आवास समेत आफू स्वयं र आफ्नो परिवारको पर्यास जीवनस्तर तथा जीवन अवस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन्। पक्ष राष्ट्रहरुले यस प्रयोजनको लागि स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित अन्तराष्ट्रिय सहयोगको अत्यावश्यक महत्वलाई स्वीकार गर्दै यस अधिकारको प्राप्तिको सुनिश्चितता गर्न उपयुक्त कदमहरु चाल्ने छन्।" त्यसैगरि धारा ११(२) मा "भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकारलाई स्वीकार गर्दछन्।" धारा १२(१)मा "पक्ष राष्ट्रहरु प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम स्तरको उपभोग गर्ने अधिकार स्वीकार गर्दछन्। भन्ने व्यवस्था गरि राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत सुदूः परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २४

२८/१५

द्वितीय

यस महासन्धिले नागरिकको बाँचन पाउने अधिकारलाई उच्चतम स्थान प्रदान गरेको देखिन्छ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र — १९६६ को धारा ६(१) मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तरनिहित अधिकार छ। कानूनद्वारा यस अधिकारको संरक्षण गरिनेछ" भन्ने व्यवस्था उल्लेख हुनाको साथै

बाल अधिकार महासन्धि १९८९ को प्रस्तावनामा कठिन अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने, विषय उल्लेख गर्दै धारा ६(१) मा "बाँचन पाउने बालबालिकाको जन्मसिद्ध अधिकार हो भनी पक्ष राष्ट्रहरु स्वीकार गर्दछन्।" धारा ६(२) मा "पक्ष राष्ट्रहरुले सम्भव भएसम्मको हदसम्म बालबालिकाको जीवन र विकास सुनिश्चित गर्नेछन्।" धारा ६(३) मा "बालबालिकालाई शीघ्र पुर्नस्थापना र समुचित सहयोग तथा संरक्षण प्रदान गर्नेछन्।" धारा ६(१) मा "बालबालिकाको बासस्थानको सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने भएमा उचित निर्णय गर्नेछन्।" भन्ने व्यवस्था गरी बाल अधिकार महासन्धिले बालबालिकाको उचित संरक्षणका लागि पक्ष राष्ट्रहरुलाई दायित्वयुक्त गराएको देखिन्छ ।

महिला विरुद्धको सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्न सम्बन्धी महासन्धि १९७९ को प्रस्तावनामा अन्य कुराको अतिरिक्त "खाद्यान्न, स्वास्थ्य, शिक्षा एवं अन्य आवश्यकताहरुमा महिलाको न्यूनतम पहुँच रहेको कुराप्रति चिन्तित हुँदै।" भन्ने वाक्यांश उल्लेख भएको देखिदा महिलाको जीवन संकटमा पर्न नदिन न्यूनतम आवश्यकता परिपूर्तिका लागि महासन्धिले पक्ष राष्ट्रहरुलाई सजग गराएको देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित विभिन्न अन्तराष्ट्रिय सन्धि/महासन्धि तथा प्रोटोकलहरुले महिला बालक बृद्धा अवस्थाका नागरिक तथा शारिरिक र मानसिक रूपमा अपाङ्गता भएका नागरिकहरुलाई महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरुले राष्ट्रिय रूपमा विशेष व्यवस्था गरि संरक्षण गर्नुपर्ने गरि दायित्व निर्धारण गरेको देखिन्छ । प्रायः सबै सन्धि महासन्धिमा नेपालले सम्मिलन गरी अनुमोदन गरिसकेको देखिदा उपरोक्त सन्धि महासन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने नैतिक वाध्यता नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९(२)को परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सरकार समक्ष रहेको देखिन्छ । नेपाल सरकारले अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा आफूले गरेको राजु प्रसाद चापागाँइ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. २५

२४।५

प्रतिवद्वताबाट उत्पन्न भएका दायित्व पुरा गर्नुपर्ने जिम्बेवारीबाट बाहिर निस्कन खोज्नु उपयुक्त हुने देखिदैन। कुनै पनि राष्ट्र आर्थिक रूपमा सबल र कमजोर जे जस्तो भएपनि विशेष हेरचाहको आवश्यकता रहेका आफ्ना नागरिकप्रतिको दायित्व सबै राष्ट्र उपर समान रूपमा रहने हुँदा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय पहल र सहकार्यबाट उपरोक्त दायित्व राज्यले पुरा गर्नुपर्ने देखिन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत, जापान, चीन जस्ता विकसित मुलुकहरूले अबलम्बन गरी आएको सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू समान अवस्था र समान रूपमा अबलम्बन गर्न नेपाल सरकारलाई प्राप्त साधन र स्रोतका कारण सम्भव नभएपनि जीवन नै संकटमा रहेका आफ्ना नागरिकको संरक्षणको लागि नेपाल सरकारले तत्काल आवश्यक र नतिजामुलक ठोस कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ। अन्तराष्ट्रिय सन्धि महासन्धिबाट सिर्जना भएको दायित्व पूरा गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले असक्त र असहाय नागरिकहरूको संरक्षणतर्फ केन्द्रित भइ विभिन्न कानूनहरूको तर्जुमा गरेको देखिएपनि त्यसको सार्थक रूपमा कार्यान्वयन भएको नदेखिँदा नेपाल सरकारले आफू उपर रहेको नागरिकप्रतिको संरक्षकिय दायित्व पुरा गरेको देखिन आएन। तत्काल अभिभावकीय सुरक्षाको आवश्यकता रहेका अशक्त, वृद्ध अवस्थाका नागरिक, पारिवारिक रूपमा परित्यक्त, सडकलाई नै बासस्थान बनाएका (बालक, महिला, वृद्ध) नागरिकको उचित बसोबास र खानपीनको व्यवस्था नेपाल सरकारका तर्फबाट गरिनु नेपालले स्वीकार गरेका अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानून र बाँच्न पाउने नेपाली नागरिकको अधिकार संरक्षणको दृष्टिकोणबाट समेत आवश्यक रहेको देखियो। नेपाली नागरिकलाई राज्यको उपस्थितिको अनुभुति गराउनका लागि अन्तराष्ट्रिय रूपमा नेपालले व्यक्त गरेको प्रतिवद्वताको परिप्रेक्ष्यमा समेत राज्यबाट विशेष अवस्थाबाट गुञ्जीएका आफ्ना नागरिकहरूको भरणपोषण र खानपीनको उचित प्रवन्ध गर्नका लागि समेत आफूले अनुमोदन गरेको सन्धि महासन्धिको व्यवस्था नेपाल सरकारबाट अक्षरशः पालना भै कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखियो।

अब चौथो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा सामाजिक न्याय र सुरक्षा समाजमा रहेका असक्त असहाय तथा परित्यक्त नागरिकहरूका लागि अत्यावश्यक हुने देखिन्छ। यस्तो आवश्यकतालाई महसुस गरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र वर्तमान नेपालको राज्य प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २६

२४।५

दिनांक

संविधानले सामाजिक न्याय र सुरक्षा सम्बन्धी अवधारणात्मक व्यवस्थालाई सामाजिक न्यायको परिप्रेक्ष्यमा आत्मसाथ गरेको देखिन्छ। न्यायको परम्परागत मान्यताले समेत सामाजिक न्यायलाई ग्रहण गरेको अवस्थामा आर्थिक र सामाजिक रूपमा रहेको असमानता हटाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने आधारभूत मानव अधिकारको रक्षाको लागि सामाजिक न्याय र सुरक्षाको प्रत्याभूति राज्यका तर्फबाट हुनु आवश्यक देखिन्छ। समाजमा उचित बासस्थान र खानपीनको व्यवस्थाबाट विचित रही जीवन संकटमा रहेका अशक्त असहाय र परित्यक्त नागरिकले सोही कारण अकालमा मृत्युको जोखिममा पुग्न नपरोस भन्ने अभिप्रायले त्यस्ता नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षाको भरपर्दो प्रत्याभूति राज्यका तर्फबाट प्रदान गरिनु आवश्यक हुन्छ। मौलिक हक्को रूपमा रहेको सामाजिक सुरक्षाको विषय सामाजिक न्यायसँग अन्तर सम्बन्धित रहने हुँदा सामाजिक सुरक्षा सामाजिक न्यायलाई व्यवहारमा उतार्ने मुख्य उपकरण रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले सामाजिक न्यायका आयामलाई सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू मार्फत नै मुर्त रूप दिने गरेको देखिन्छ। आफ्ना नागरिकको लागि जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त हरेक अवस्था र चरणमा सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिएको खण्डमा मात्र नागरिकको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण हुन गै नागरिकप्रति रहेको सरकारको दायित्व परिपुरण हुन् जाने देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षाको रूपमा विश्वका धेरै मुलुकमा अवलम्बन गरिएका निशुल्क स्वास्थ्य सेवा, बेरोजगार भत्ता, बालबालिका भत्ता, वृद्ध भत्ता, सामाजिक विमा, अपाङ्ग कल्याण जस्ता कार्यक्रमलाई सिमित रूपमा भएपनि नेपालले अंगीकार गरी आएको छ। तर सो व्यवस्थाले मात्र आवश्यताको रोहमा रहेको विशेष अवस्थाबाट गुज्रीएका नागरिकको संरक्षण हुन सक्ने देखिदैन। नेपाल सरकारले सिमित रूपमा संचालन गरेको कार्यक्रमलाई विस्तार गरि गम्भीर रूपमा जीवन संकटमा परेका विशेष अवस्था र परिवेशका नागरिकहरूको लागि सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रमलाई पूर्ण स्वरूपमा संचालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम प्रारम्भ हुँदाको अवस्थामा पेन्सन, उपदान, विमा लगायतका स्वरूपमा रोजगारीमा आवद्ध श्रमिक तथा कर्मचारीको लागि प्रारम्भ गरिएको भएपनि समयक्रमसंगै आफ्नो भूभाग भित्र रहेका सबै असक्त र असक्षम राजु प्रसाद चापागाँड समेत विस्त्र नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. २७

दिनांक

२०८१-८२

नागरिकहरुको लागि समेत फरक प्रकृतिका सामाजिक सुरक्षाको भिन्न भिन्न स्वरूपमा कार्यक्रमहरु विस्तार गरिएको देखिन्छ। सामाजिक अर्थनीतिको एक महत्वपूर्ण हिस्साको रूपमा सामाजिक सुरक्षा योजना संचालन गरिने भएपनि पुँजीवादी र मिश्रित अर्थव्यवस्थामा समेत यसलाई समान महत्व प्रदान गरि कल्याणकारी कार्यक्रम संचालन गरेको देखिन्छ। राज्यबाट नागरिकहरुप्रति लक्षित लोककल्याणकारी कार्यको सन्दर्भमा नेपालमा पनि सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रमहरुको शुरुवात भएको देखिन्छ। नेपालमा विद्यमान विभिन्न कानूनहरुमा कामदार तथा कर्मचारीसँग सम्बन्धित विभिन्न सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था भइ कार्यान्वयनमा आएकोमा आजभन्दा २०/२२ वर्ष अगाडि नेपाल सरकारले आफ्नो वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम मार्फत सोही आर्थिक वर्षको बजेटमा ७५ वर्ष उमेर पुरा गरेका बृद्ध अवस्थाका नागरिकहरुको लागि विशेष सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको रूपमा वृद्ध भत्ता स्वरूप नगद सहायता प्रदान गर्ने कार्यक्रमको शुरुवात गरेको देखिन्छ। समयको अन्तरालसँगै शुरुवाती चरणको उक्त सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम विस्तार गर्दै त्यसमा विशेष अवस्थाका असक्त, अपाङ्ग, अनाथ बालक, वृद्ध अवस्थाका परित्यक्त नागरिक तथा अति गरिबीमा रहेका नागरिकको बाँध्मे पाउने अधिकारको (Right to Survive) संरक्षण गर्नका लागि भौतिक पूर्वाधार सहितका आवश्यक सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रम संचालन हुनुपर्नेमा हालसम्म पनि राज्यसँग आवश्यकतामा आश्रित आफ्ना नागरिक जसको संरक्षण हुन नसकेमा जीवनको अस्तित्व नै खतरामा पर्ने अवस्था रहेको छ तिनीहरुको वास्तविक विवरण समेत रहे भएको देखिन्दैन। वास्तविक विवरणको अभावमा त्यस्ता नागरिकहरुप्रति लक्षित भइ कार्यक्रम संचालन गर्न स्वयं नेपाल सरकारलाई कठिनाई पर्ने देखिन्दा नेपाल राज्यभर रहेका असक्त, अपाङ्ग, असहाय, परित्यक्त सडक बालबालिक लगायतका सहारा र उचित संरक्षणको आवश्यकता भएका आफ्ना नागरिकको विवरण संकलन र कार्यक्रम संचालन गर्ने केन्द्रिय स्तरको संस्थागत संरचनाको अभाव देखिदा देखिन्दा आवश्यक नया संरचना र हाल कायम रहेका त्यस्ता निकायको पुर्नसंरचना गरि सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। नेपाली नागरिकले भाग्य र भगवानको भरमा आफ्नो जीवन सुरक्षित राख्नुपर्ने राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. २८

२०८१-८२

देखिन्छ

अवस्थाको अन्त्य गरि राज्य नै आफ्नो वास्तविक संरक्षक भएको अनुभुति राज्यबाट नै दिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

असक्त, असहाय, परिव्यक्त, अति गरिबीको चपेटामा परेका नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने अनिवार्य दायित्व जुनसुकै प्रकृतिको भएपनि त्यस देशको सरकार उपर नै रहेको हुन्छ । यसरी राज्य उपर रहने कल्याणकारी दायित्वको परिपूरण गर्नका लागि के कस्तो स्वरूपमा कस्ता कार्यक्रम संचालन गर्ने भन्ने विषय सरकारको नीतिगत र कार्यक्रमगत विस्तारको विषय भएपनि नागरिकलाई कठिन अवस्थाबाट जोगाउन तत्काल संरक्षण लक्षित कार्यक्रमहरूको विस्तार हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षाका सम्बन्धमा आवश्यकताको रोहमा जीवन जोखिममा रहेका अवस्थाका नागरिकहरूको वर्गीकरण गरि अत्यन्त जोखिम अवस्थाका नागरिकहरूलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रम संचालन गर्नु सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट समेत उत्तम विकल्प हुन सक्दछ । नेपाल सरकारले औपचारिकताको लागि मात्र सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा नगरी जीवन संकटमा परेका र पर्ने जोखिममा रहेका नागरिकहरूले अनुभूति गर्न सक्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नु अनिवार्य हुन्छ । सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रमको संचालन गर्ने संस्थाहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गरि सामाजिक सुरक्षाका विधि र आयामलाई सहज र सरल रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने गरि कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

विकसित मुलुकहरूका सबै नागरिक कुनै न कुनै रूपमा सामाजिक सुरक्षाको दायराभित्र रहेका हुन्छन् । तर गरिबी र आर्थिक अभाव झेलिरहेका विकासोन्मुख देशहरूका नागरिकहरूको जीवन उचित भरणपोषण र वासस्थानको अभावमा असुरक्षित बन्दै गएको देखिन्छ । त्यस्तो अवस्थाका नागरिकहरूको जीवन सुरक्षाको लागि संचालनमा रहेका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू विस्तार हुनुपर्ने देखिन्छ । रोजगारीमा आवद्ध भएका नागरिकको रोजगार प्रदायक संस्थाहरूबाट सिमित रूपमा भएपनि सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति भएको सन्दर्भमा सर्वसाधारणको रूपमा रहेका परित्यक्त, अति वृद्ध, असक्त, अपाङ्ग तथा सडक बालबालिकाको जीवन निकै नै कष्टकर हुने अवस्थालाई सम्बोधन गर्न राज्यले राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विस्त्र नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. २९

देखिन्छ

२०१५

सार्थक प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ। परिवार र आफन्तको सहयोग पाएका नागरिकको हकमा तत्कालै सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति आवश्यक नहोला तर परित्यक्त/असक्त/तथा अति गरिबीको चपेटामा परेर आफ्नो जीवन रक्षाको लागि गाँस/बाँस र कपासको व्यवस्था गर्न नसक्ने नागरिकहरुको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न राज्य नै संजीवनी बुटी बन्न आवश्यकताको रोहमा अपरिहार्य देखिन्छ। खाना र छानाको अभावमा आफ्ना नागरिक मृत्युको जोखिममा पुग्नुपर्ने अवस्थालाई राज्यले सम्बोधन गर्नुपर्ने नै हुन्छ। आर्थिक अभावको बहानामा उपयुक्त कुनै बन्दोबस्त नगरी मानवीय संवेदना विपरीत आफ्ना नागरिकहरुको कठिन परिस्थितिलाई नियालेर मात्र बस्नु लोककल्याणकारी राज्यको रोहमा स्वीकारयोग्य हुन सक्दैन। आफ्नो भरणपोषण आफे गर्न नसक्ने आफ्ना नागरिकहरुको न्यूनतम आवश्यकता पुर्ति गरिदिनुपर्ने दायित्व लोककल्याणको वर्तमान परिवेशमा राज्य उपर नै रहेको देखिदा आफू उपर रहेको त्यस्तो दायित्व कुन स्वरूपमा (Model) कार्यान्वयन गर्ने हो सो कुरा राज्यले स्थापित गर्ने संस्थागत संयन्त्र र संचालन गर्ने कार्यक्रमले निर्धारण गर्ने हुन्छ। राज्यले अन्तराष्ट्रिय कानूनी दायित्व (सन्धि महासन्धिबाट सिर्जित) र राष्ट्रिय संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन र आवश्यकताको रोहमा नागरिक प्रतिको जिम्बेवारी वहन गर्न समेत प्रचलनयोग्य आधारभूत न्यूनतम अधिकारहरुको संरक्षण गर्नु अनिवार्य नै रहेको देखिन्छ।

आजभन्दा पाँच दशक अगाडि लागू भएको मुलुकी ऐनमा भएको गरिब कंगालको महल अन्तर्गत चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका र आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने महिला, वृद्धवृद्धा, अशक्त तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु एवं अनाथ बालबालिका लगायतका नागरिकहरुको भरणपोषण तथा स्याहार सम्भारको यथोचित कानूनी कर्तव्य गाउँ विकास समिति लगायतका स्थानीय निकायहरुलाई तोकेको देखिन्छ। पछिल्लो समयमा जारी भएका बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८, जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन २०६३ र नियमावली २०६३, अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९, एकल महिला सुरक्षा कोष (संचालन) नियमावली २०७०, आपतकालीन बाल उद्धार कोष (संचालन) नियमावली २०६७ लगायतका कानूनहरुमा सहायताको आवश्यकता रहेका विशेष राजु प्रसाद चापार्गाइ समेत विस्तृ नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ३०

२०१५

६८।।५

अवस्थाका नेपाली नागरिकहरुको यथोचित व्यवस्थाको लागि विशेष कानूनी प्रावधानहरु रहे भएको देखिन्छ । उक्त व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निकायबाट विभिन्न मापदण्ड र कार्ययोजना तयार भएको भएपनि त्यस्तो अवस्थाका नागरिकको संरक्षणको लागि कार्यान्वयनयोग्य ठोस कदम चालेको भने देखिदैन । न्यूनतम सुविधा सहित सिमित रूपमा रहेका विशेष अवस्थाका नागरिक लक्षित आवास गृह नेपाल सरकारको तर्फबाट संचालनमा रहेको भन्ने आधारमा मात्र त्यस्तो अवस्थाका नागरिकप्रतिको दायित्व नेपाल सरकारले सारभूत रूपमा नै पूरा गरेको भनी मान्द सकिदैन । नेपाल राज्यभर कति नागरिक असक्त/अपाङ्ग/चरम गरिबी/परित्यक्त अवस्थामा भइ सडकलाई नै वासस्थान बनाएका छन् भन्ने कुराको वास्तविक विवरण राज्यसँग नरहेको अवस्थामा भरणपोषणको न्यूनतम सुविधाको अभावमा जीवन संकटको अवस्थामा रहेका सबै नागरिकले समान रूपमा राज्यबाट प्राप्त गर्ने सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति प्राप्त गरेको अवस्थाको परिकल्पना गर्न सकिदैन । यस्तो अवस्थाको निवारणको लागि जीवन संकटमा परेका आफ्ना नागरिकको वास्तविक विवरण राज्यसँग उपलब्ध हुनु आवश्यक देखिन्छ । रिट निवेदकले काठमाडौं उपत्यका भित्रका स्थानीय निकाय तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग परित्यक्त, असहाय तथा चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका नेपाली नागरिकको भरणपोषण तथा आवास सम्बन्धी कल्याणकारी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको जानकारी माग गरेकोमा राजधानीमा रहेका उपरोक्त निकायहरूले यथार्थ विवरण सहितको कुनै जानकारी उपलब्ध गराउन सकेको देखिदैन । यस परिस्थितिलाई विचार गर्दा दुर्गम र पिछडिएका स्थानमा यस्तो अवस्थाको नागरिकको लागि उचित प्रवन्ध भएको छ भनी स्वाभाविक रूपमा नै अनुमान गर्न सकिदैन ।

स्थानीय विकास मन्त्रालयको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा स्थानीय स्वायत शासन ऐन, २०५५ को प्रावधान बमोजिम सबै जि.वि.स., महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका तथा नगरपालिकालाई असहाय, अनाथ एवं अपाङ्ग नागरिकहरुको लगत राख्न परिपत्र गरेको र असहाय, असक्त, अनाथ एवं अपाङ्गहरुको हित संरक्षणमा कार्यक्रम गरिआएको भनी उल्लेख गर्नु बाहेक नेपाल राज्यभरमा यो यति संख्यामा राजु प्रसाद चापागाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ३१

६०११५

निवेदकले रिट निवेदनमा उल्लेख गरे अनुसारको अवस्थाका नागरिक रहेका र त्यस्ता नागरिकहरुको जीवन सुरक्षित गरि निजहरुको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्नका लागि यो यस्तो कार्यक्रमहरु लागू गरिएको छ भनी व्यहोरा उल्लेख भएको पाइँदैन। त्यसैगरी नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐश भएको लिखितजवाफमा महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवं जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, नियम, निर्देशिका, मापदण्ड तर्जुमा गरि उनीहरुका लागि विविध कार्यक्रम संचालन गरिआएको भन्ने उल्लेख भएपनि नेपाल राज्यभर यस्तो अवस्थाका नागरिकको संख्या यति रहेको र ति नागरिकहरुको संरक्षणको लागि यो यति संख्यामा आवास गृह सहितको आवश्यक प्रबन्ध गरिएको भनी उल्लेख गरेको पाइँदैन। कानूनमा अधिकार उल्लेख हुने तर त्यसको व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन नहुने अवस्थाले त्यस्ता ऐन नियममा रहेका अधिकारहरुको कुनै प्रयोजन नहुने देखिदा प्रयोजनपरक रूपमा त्यस्ता अधिकार कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार र मातहतका सम्बद्ध सरकारी निकायहरुको सकृय र सार्थक पहल हुन आवश्यक देखिन्छ।

समाजमा रहेका मानिसहरु जो आफ्नो बारेमा स्वयं बुझ्न सोच्न र जान्ने सक्दैनन् त्यस्ता वृद्ध, असक्त, असहाय, अनाथ बालबालिका समेतका व्यक्ति वर्ग र समुदायको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति राज्यका तर्फबाट हुनुपर्ने विषय सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित हुने हुँदा यस्तो विषयलाई लोक कल्याणकारी राज्यमा अनिवार्य रूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ। जीवन नै संकटमा परेका वर्ग र समुदायको रक्षा गर्ने महत्वपूर्ण संरक्षणात्मक उपाय सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी विशेष योजना र कार्यक्रम नै रहेको हुन्छ। राज्यले प्रदान गर्ने निश्चित अवस्थाका सबै नागरिक समेटिएको सामान्य भत्ताको व्यवस्थाबाट विषेश अवस्थामा रहि सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता रहेका नागरिकहरुको हकमा उचित सम्बोधन हुन सक्ने देखिदैन। जीवन संकटमा परेका विशेष अवस्थाका नागरिकहरुलाई गाँस बास तथा कपास र स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था सहितको जीवन संरक्षणका लागि आवश्यक सबै आधारभूत सेवा सुविधा प्रदान गर्नु आवश्यक देखिदा सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता भएका परित्यक्त सबै नागरिकको अभिभावकको रूपमा नेपाल सरकार उपर राजु प्रसाद चापार्गाई समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ३२

६०११५

२८।५

असत्त, असहाय, परित्यक्त, चरम गरिबी, सडक बालबालिका तथा वृद्ध अवस्थाका जीवन संकटमा परेका उक्त वर्ग र समुदायका नेपाली नागरिकप्रतिको सम्पूर्ण अभिभावकीय दायित्व रहने नै देखियो । माथि उल्लेखित अवस्थाका नागरिकलाई सामाजिक न्याय प्रदान गर्न सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी नेपाल सरकारबाट संचालित कार्यक्रम मात्र विशेष अवस्थाका नागरिकको लागि पर्यास रहेको भनी मान्न सकिएन । जीवन संकटमा रहेका नेपाली नागरिकहरुको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गरि जीवन रक्षा गर्नका लागि आवश्यक कार्य गर्न मानवीय आवश्यकता, सामाजिक न्याय र सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट समेत उपयुक्त नै हुने देखियो ।

अब अन्तिम तथा पाचौ प्रश्न निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने सम्बन्धमा विचार गर्दा असत्त, परित्यक्त, असहाय र चरम गरिबीमा रहेका महिला, बालक तथा बृद्धाअवस्थाका नागरिकको अधिकारको संरक्षणको लागि अन्तराष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेको मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय सन्धि समझौतामा हस्ताक्षर र सम्मिलन गरि उपरोक्त सन्धि महासन्धि अनुमोदन गरी लागू गरिसकेको अवस्थामा सिर्जित दायित्वबाट नेपाल अलग रहन सक्ने देखिएन । अन्तराष्ट्रिय सन्धि महासन्धि अनुमोदन पश्चात सिर्जना भएको दायित्व पुरा गर्न तथा संविधान र कानूनमा उल्लेखित सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता रहेका नेपाली नागरिकहरुको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्न तथा असत्त र परित्यक्त अवस्थाका नेपाली नागरिकहरुको उचित बसोवास र भरणपोषण सम्बन्धी आधारभूत मौलिक अधिकारको संरक्षणका गर्नका लागि समेत निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने नै देखियो ।

तसर्थ माथि विभिन्न प्रकरणमा विवेचित आधार र कारणबाट जीवन नै संकटमा परेका असत्त, असहाय, परित्यक्त तथा चरम गरिबीमा रहेका महिला, बालक तथा बृद्धाअवस्थाका नेपाली नागरिकहरुको बाँच्न पाउने मौलिक अधिकारको संरक्षणका लागि त्यस्तो अवस्थाका नागरिकहरुको वास्तविक विवरण संकलन गरि एक वर्षभित्र उचित वासस्थान र भरणपोषणको कार्य सम्पन्न गर्नु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद कार्यालय समेतका विपक्षीहरुको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ । राजु प्रसाद चापार्गाइ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७१-WO-०२५७ पृ. ३३

२८।५

२३१८५

आज भन्दा ५ दशक अगाडि मुलुकी ऐन गरिब कंगालको महलमा भएको व्यवस्था कार्यान्वयन हालसम्म हुन सकेको देखिदैन। अर्कोतर्फ विभिन्न समयमा नागरिकको सामाजिक सुरक्षाका सम्बन्धमा नियमन गर्न विभिन्न ऐन नियम तर्जुमा भएपनि सो अनुसारको आवश्यक संस्थागत व्यवस्था भै लक्षित वर्ग उन्मुख कार्यक्रम संचालन भै लक्षित वर्गसम्म त्यसको पहुँच स्थापित हुन सकेको समेत नदेखिंदा नेपाल सरकारका नाममा देहाय बमोजिमको निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरिएको छ ।

क. असक्त, असहाय, परित्यक्त तथा चरम गरिबीमा रहेका महिला, बालक तथा बृद्धावस्थाका जीवन संकटमा रहेका नेपाली नागरिकहरुको भरण पोषण र बसोबासको आवश्यक प्रवन्ध गर्न तत्काल (संविधान कार्यान्वयन पश्चात गठन हुने संघीय सरकारको मातहतमा रहने गरी) पर्यास साधन स्रोत सहितको एक छुट्टै केन्द्रिय सामाजिक सुरक्षा बोर्ड गठन गर्ने कार्य अविलम्ब शुरू गर्नु ।

ख. संविधान अनुरूप गठन हुने प्रदेश सरकारको मातहतमा रहने गरी प्रदेश तहमा सोही कार्यको आवश्यक प्रवन्ध गर्ने प्रयोजनको लागि प्रत्येक प्रदेशमा प्रादेशिक सामाजिक सुरक्षा बोर्डको गठन गर्नु ।

ग. जीवन संकटमा रहेका असक्त र असहाय नेपाली नागरिकहरुको वास्तविक विवरण संकलन र अद्यावधिक गर्न संविधान अनुरूप गठन हुने प्रत्येक स्थानीय तहहरुमा सामाजिक सुरक्षा इकाई गठन गर्नु ।

घ. नेपाल सरकारले संचालन गरि आएका गरिबी निवारण कोष, स्वरोजगार कोष तथा गरिबसँग विशेष्वर जस्ता गरिबी निवारण गर्नेतर्फ लक्षित कार्यक्रमहरुको मातहतमा रहने गरी चरम गरिबीको अवस्थामा रहेका नागरिकहरुको यथोचित भरणपोषण र वासस्थानको व्यवस्था गर्नका लागि आवश्यक संस्थागत र कानूनी व्यवस्था गर्नु ।

ड. सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा रोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरुबाट मासिक रूपमा कट्टा गरी आएको सामाजिक सुरक्षा करको केहि अंश आदेश कार्यान्वयनको लागि गरिने प्रबन्धनात्मक कार्यको लागि छुट्ट्याई त्यसमा नेपाल सरकारको तर्फबाट नपुग रकम थप गरी सामाजिक सुरक्षा प्रवन्ध कोषको व्यवस्था गर्नु ।

राजु प्रसाद चापागाउँ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्र.म तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत मुद्दा: परमादेश समेत ०७९-WO-०२५७ पृ. ३४

२३१८५

२०१५

प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिनु साथै परमादेश तथा निर्देशनात्मक आदेशको कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा नियमित रूपमा अनुगमन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न यस अदालत अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखा तथा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई समेत आदेशको जानकारी दिई मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

२०१५ जूलाई

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु ।

२०१५ जूलाई
न्यायाधीश

इजलास अधिकृत : चन्द्रप्रकाश तिवारी

कम्प्युटर टाईप गर्ने : चन्दनकुमार मण्डल

इति सम्वत् २०७३ साल जेष्ठ २६ गते रोज ४ शुभम्